

קהילת נירנברג בשנת 1489 — מבנה חברתי ודימוגרפי

Author(s): מ' טוך

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 46 (תש"ס), pp. 60-72

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70048105>

Accessed: 26/11/2011 14:07

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

קהילת נירנברג בשנת 1489 — מבנה חברתי ודימוגראפי *

מאת מיכאל טור

עברו כמעט מאה שנה מאז פרסם קארל ביכר את מחקרו המקיף על אוכלוסייתה של פראנקפורט, ובתוך זה גם על יהודי העיר¹. מאז, מעטים ביותר המלומדים שחקרו את בעיות הדימוגראפיה היהודית בימי הביניים². יעקב כ"ץ הקדיש לשאלה זו חלקים קצרים במחקר בעל יריעה רחבה יותר, על בסיס מקורות פנים-יהודיים, שאינם מאפשרים מטבע הדברים ירידה לרמת הקהילה המקומית³. עד היום אין אנו יודעים, אלא כללית, מה גודלה והרכבה של המשפחה היהודית בתחום אשכנז. אין אנו מכירים דיים את הכוחות הדימו-גראפיים אשר, בשילוב עם לחצים חיצוניים, קבעו את תנועות-ההגירה הגדולות ששינו במאה הט"ו ובמאה הט"ז את פניה של יהדות אשכנז. ידועים לנו רק פניה המוסדיים של

* גרסה מורחבת של מאמרי: M. Toch, "Die soziale und demographische Struktur der jüdischen Gemeinde Nürnbergs im Jahre 1489". *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege — Festschrift für Hermann Kellenbenz*, V, Nürnberg [בדפוס]. ברצוני להודות לפרופ' ד' יעקבי ולד"ר ב"ז קדר על הערותיהם המועילות.

1 K. Bücher, *Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im XIV. und XV. Jahrhundert — Socialstatistische Studien*, Tübingen 1886, pp. 526-601

2 ב' בלומנקרנץ נוגע בשאלה זו במאמרו הקצר על יהודי בלוא בשנת 1177, ססיל (בצלאל) רות הביא הערות מספר השאובות ממקורות מרוחקים זה מזה מרחק גיאוגראפי וכרונולוגי רב: B. Blumenkranz, "Les Juifs à Blois au moyen age — À propos de la demographie historique des juifs", *Etudes de civilisation médiévale — Melanges offertes à Edmond Rene Labande*, Poitiers 1974, pp. 33-38; C. Roth, "The Ordinary Jew in the Middle Ages — A Contribution to his History", *Studies and Essays in Honour of Abraham A. Neuman*, Leiden 1962, pp. 424-437. א' אשתור ("מספר היהודים בספרד המוסלמית", ציון, כח, תשכ"ג, עמ' 34-56) עוסק בקביעת מספרם הכולל של יהודי ספרד ואינו נכנס לסוגיית המבנה הפנימי. לגבי איטליה במאה הט"ו ראה: M. A. Shulvass, "The Jewish Population in Renaissance Italy", *Between the Rhine and the Bosphorus — Studies and Essays in European Jewish History*, Chicago 1964, pp. 129-157; וכן הרצאתו המאלפת של ר' בונפיל, "התיישבות יהודים בודדים באיטליה בשלהי ימי הביניים", בכנס השנתי החמישי של מרכז זלמן שזר, הגירה והתיישבות בתולדות עם ישראל ובתולדות העמים, ירושלים תשל"ט [בדפוס].

3 י" כ"ץ, מסורת ומשבר — החברה היהודית בסוף ימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 163-183.

הקהילה⁴. המבנה החברתי הקונקרטי והריבוד הפנימי הם בבחינת נעלם לגבי רוב הקהילות של יהדות אשכנז בסוף ימי-הביניים. והרי תקופה זו היתה גורלית מבחינת הקיום היהודי ברוב ארצות מרכז אירופה ומערבה וניפרים סימנים רבים של התרופפות בתקופה זו, בייחוד בקרב הקהילות שבתחום גרמניה⁵. במאמר זה רוצה אני להשלים במעט את החסר, על-ידי בדיקה של המבנה החברתי והדימוגרפי של קהילת נירנברג⁶ בסוף המאה הט"ו.

בשבת י"א בניסן רמ"ט (14 במאָרס 1489) רשם בבית-הכנסת של נירנברג פקיד עירוני את שמותיהם של 76 גברים יהודים⁷. טעמו של הרישום אינו ברור די-צורכו, אך התוספת בגב המסמך וכן הערות שצורפו לחלק מן השמות⁸ מעידות על כך שבכוונת השלטונות היה לבדוק ולרשום את זהותם של כל היהודים שנמצאו באותה עת בעיר, תוך ציון מעמדם החוקי. המגיע העיקרי היה כאן — כמו בהודמנויות אחרות — החשש שמא התיישבו יהודים בעיר ללא רשיון מטעם הרשויות⁹. מבחינה זו אמנם נבחר המועד הטוב ביותר למיפקד. מהשוואת השמות ברשימה עם שמות היהודים המוזכרים במספר רב של מקורות אחרים כתושבי-קבע בעיר נירנברג¹⁰, עולה שבשבת זו נמצאו כל יהודי העיר פרט לשניים בבית-הכנסת.

4 ח"ה בן-ששון (עורך), הקהילה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשל"ו. אין זה מקרה שהביבליוגרפיה המקיפה על הקהילה נושאת את כותרת המשנה: "ארגון והנהגה, תקנות ופנקסי קהל" (ערך נ' רקובר, ירושלים תשל"ח).

5 על ההבטים המוסדיים של תופעה זו ראה: E. Zimmer, *Harmony and Discord — An Analysis of the Decline of Jewish Self-Government in 15th Century Central Europe*, New York 1970.

6 על תולדות קהילת נירנברג בימי-הביניים ראה בקצרה: פנקס הקהילות — גרמניה: באוואריה, ירושלים תשל"ג, עמ' 320—336; גרמניה יודאיקה, א, 1934, עמ' 249—252; ב, 1968, עמ' 598—613; ובהרחבת יתר: A. Müller, *Geschichte der Juden Nürnbergs 1146-1945*, Nürnberg 1968, pp. 14-85.

7 Bayerisches Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 19a, D-Lade, Akt nr. 1837, ff. 11-12; M. Stern, *Die israelitische Bevölkerung der deutschen Städte III — Nürnberg im Mittelalter*, Kiel 1894-1896, pp. 92-94. נדפס (עם מספר שגיאות) אצל: R. Glanz, *Geschichte des niederen jüdischen Volkes in Deutschland*, New York 1968, p. 21.

8 ראה להלן, בנספח, 3, 6, 8, 14, 15, 19, 23, 27, 29, 32, ועוד.

9 כך הוחלט, לדוגמה, ב־18 ביוני 1491 במועצת-העיר: "Dem Judenrat ernstlich zu sagen und bei ired pflichten zumanen alle Juden die nit burger sind, es sein eehalte oder andere verzaichen zu geben und einem Rat fürzelegen" (Bayerisches Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 60a, Ratsverlass, 265, f. 7v).

10 כל הנתונים על יהודי נירנברג בשנים 1480—1499 רוכזו בכרסטת אישית, שמהווה בסיס למאמר זה. הם כלולים בחומר הארכיוני שנאסף על-ידי במסגרת ההכנות לכרך ג של ה"גרמניה יודאיקה". תודתי נתונה לד"ר א' מימון על הרשות להשתמש בחומר זה. סדרות המקורות החשובות ביותר הן: ספרי החובות של בית-המשפט העירוני Stadtarchiv Nürnberg, Rep. B. 14/V, Schuldverschreibungsbücher des Stadtgerichts (Libri Conservatorium), vols.

תושבי-הקבע הם אותם יהודים שמחזיקים באזרחות העיר, המעניקה את הזכות להקים משק-בית.¹¹ אלה הם בעלי-הבתים העוסקים בתקופה זו באורח בלעדי בהלוואה על משכון ושטר¹²; זהו מסד הקהילה. משרת-הקהל ואנשי-שירות אצל בעלי-הבתים מופיעים אף הם במסמך, תוך ציון עיסוקיהם ושמות מעסיקיהם. שלוש קבוצות אחרות במסמך: קטינים מקומיים וזרים המכונים "ילדים" ו"נערים"¹³ או המוגדרים על-ידי קירבתם לאדם בוגר¹⁴. לא נאמר במפורש באיזו קבוצת-גיל נכללים נפקדים אלה. אך לא נטעה הרבה בהנחה שמדובר בנערים מעבר לגיל בר-מצווה, המחויבים להשתתף באורח עצמאי בתפילה ולכן הם נפקדים לחוד¹⁵. בקבוצה אחרת מצויים הזרים, המכונים במפורש "אורחים". אלה שוהים בעיר תקופות קצרות, לרגל עסקיהם¹⁶, אך יש ביניהם גם קרובי-משפחה של יהודים אורחים. שהייתם של האחרונים ממושכת, וכמה מהם יופיעו מאוחר יותר כאזרחים מלאים. בכל מקרה רשום שמו של נותן המחסה ליד שם האורח. קבוצה שלישית מורכבת מיושבי ה-Seelhaus, המכונה לעתים גם Spital. אלה הם בדרך-כלל עניים זרים ומקום-מושבם הוא ההקדש היהודי של גירנברג¹⁷. חלוקתם המספרית על-פי מקצועות ומשקלם היחסי של חברי-הקהילה ונספחיה מופיעים להלן, בטבלה 1.

Bayerisches Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 60a, D-L (1483-1499) החלטות מועצת-העיר; Nürnberg Ratsverlässe 18-379 (1460/61-1500) ספר המסים השני של יהודי גירנברג (1498-1434) נדפס אצל: שטרן (לעיל, הערה 7), עמ' 68-94.

11 בעיית האזרחות היהודית (Judenbürgerrecht) בעיר הגרמנית טרם נחקרה די צורכה. ראה: G. Kisch, *The Jews in Medieval Germany*, New York 1970, p. 548 Stadtarchiv Nürnberg (ed.), *Die Nürnberger Bürgerbücher, I — Die pergamentenen Neubürgerbücher 1302-1448*, Nürnberg 1974, pp. 81*-83*; G. Kisch, "Nuremberg Jewry Oaths", *Historia Judaica*, II (1940), pp. 23-38

12 מסקנה ראשונה של מחקר הנערך עתה על-ידי על קבוצה זו. ראה גם: G. Michelfelder, "Die wirtschaftliche Tätigkeit der Juden Nürnbergs im Spätmittelalter", Stadtarchiv Nürnberg (ed.), *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs, I*, Nürnberg 1967, pp. 236-260

13 "junge, knabe, kint": ראה להלן, בנספח, 25, 38, 39, 42, 45, ועוד.

14 ראה להלן, בנספח, 12, 24, 29, ועוד.

15 לא נראה לי שהתכוונו להבחין בין "נערים" לבין "בחורים", כפי שנהוג היה באותה עת בישיבות אשכנז. ראה: מ' ברויאר, "הישיבה האשכנזית בשלהי ימי הביניים", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ז, עמ' 54.

16 "Gäste". ראה להלן, בנספח, 8, 51, 72, 74.

17 על מוסד זה ראה: J. R. Marcus, *Communal Sick-Care in the German Ghetto*, Cincinnati 1947, pp. 160-173

טבלה 1: חלוקתה המקצועית של קהילת נירנברג, 1489

מספר האנשים	אחוז (מעוגל)	
16	23.0	מלווים בריבית
19	24.0	בשירות אצל בעלי-הבתים
10	13.0	מהם: מלמדים
9	11.0	משרתים
11	14.0	משרת-הקהל ובעלי-מלאכה
17	22.0	אינם מפרנסים
14	18.0	מהם: נערים (כולל זרים)
3	4.0	תלמידי-ישיבה זרים
5	6.5	אורחים (ללא נערים ותלמידי-ישיבה זרים)
5	6.5	עניים (בהקדש)
3	4.0	אינם מוגדרים
76	100.0	סך-הכל

מסקנה ראשונה העולה מנתונים אלה נוגעת לאחוז הגבוה של אנשים בשירות פרטי. נראה שאצל יהודי נירנברג גדול יותר חלקם היחסי מאשר בקרב האוכלוסייה הלא-יהודית.¹⁸ כמו כן יש הבדל בדפוסי העיסוק של אנשי-השירות היהודים והלא-יהודים. אוכלוסייה זו מאופיינת בקרב הלא-יהודים במספרם הגדול של השוליות והחניכים, העובדים, לומדים וחיים במשק-ביתו של בעל-המלאכה העצמאי. לא בכדי אין בגרמנית של התקופה הבחנה לשונית בין משרתים לחניכים ושוליות, וכולם מוחזקים כ-*Gesinde, Eehalte, Knechte*.¹⁹ בקרב היהודים יש מבנה מקצועי שונה לחלוטין — היעדר יחסי של מקצועות המלאכה ומשקל יתר למקצועות המסחר ועסקי הממון. ממילא אין במבנה זה מקום לדירוג מקצועי ממוסד לפי הדגם הכללי. אך לא רק היעדרם של השוליות ושל החניכים מעלה את משקלם של המלמדים.²⁰ הסיבות לכך נעוצות עמוק במסורת היהודית, המעניקה עדיפות גבוהה לעיסוק בלימוד. מעבר למכלול הבעיות של לימוד תורה, וחיי העשייה הכרוכים בביטול תורה, יש משמעות כפולה לעדיפות תרבותית-דתית זו ליהודי הפשוט, בעל-הבית עם

18 בנירנברג היו אנשי-השירות בשנת 1448 — 26 אחוזים מכלל האוכלוסייה, בבאזל היה משקלם בשנת 1455 — 28 אחוזים; ביכר (לעיל, הערה 1), עמ' 39, 41. גם בפירנצה היו בשנת 1427 "מעט משרתים ועבדים... ומשקלם עלה עד שנת 1552 לכדי 16.7 אחוזים מכלל האוכלוסייה העירונית": D. Herlihy, "Deaths, Marriages, Births and the Tuscan Economy ca. 1300-1550", R. D. Lee (ed.), *Population Patterns in the Past*, New York & London 1977, p. 159

19 על מבנה זה בנירנברג ראה: M. Toch, *Die Mittelschichten Nürnbergs im 15. Jahrhundert*, Nürnberg 1978, pp. 47-114, 128-140

20 ראה עליהם: כ"ץ (לעיל, הערה 2), עמ' 217-220; דוגמאות למכביר אצל: ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל מתחלת ימי הביניים עד תקופת ההשכלה, א-ד, תשי"ד-תש"ה (ראה במפתח).

הארץ. עליו להבטיח חינוך לדור הצעיר ועליו להקל על לומדי התורה בביצוע משימתם. בתנאי התקופה והמקום היתה להחזקת מלמדים ולתמיכה בתלמידי-הישיבה הזרים²¹ משמעות שחרגה מן התחום הצר של סדרי מינהל. היא מעניקה מימד של המשכיות ומחברת את היהודי הפשוט לזרם הגדול של מסורת עם ישראל. שתי התופעות מהוות על כן מרכיב מבני, ברי-קיימא, של הסטרוקטורה החברתית היהודית.

משמעות מקבילה וברורה הרבה יותר יש למספר הגדול של משרתי-הקהל. חזן²², שמש, קברן ושוחט²³ ממלאים תפקידים המאפשרים קיום יהודי. אנשים אחרים, כגון שואב מים, רץ ושומר סוסים²⁴, משרתים את הקהילה בצרכיה היום-יומיים. אופה, טבח וספר²⁵ ממלאים אחר צרכים שלגביהם אין רוצים — או אין יכולים — להזדקק לשירותי הסביבה הלא-יהודית. יש לראות במשקלם הרב של אנשי-השירות ומשרתי-הקהל ביטוי לתנאי-הקיום של הקהילה היהודית כמיעוט. למילוי צרכיה הדתיים והקיבוציים נשענת קהילה זו על כוחותיה ונאלצת להקצות חלק ניכר של משאביה לתפקידים לא-יצרניים מבחינה כלכלית. הרכב המקצועות של חברי-הקהילה הוא רק פן אחד במציאות החברתית. לא פחות חשוב הוא תחום המשפחה ומשק-הבית. מושג משק-הבית נתפס כאן במובנו הרחב, כוזה ל-"domestic group", כפי שהוגדרה בעקבות מחקריו החלוציים של רוז'ה מולס²⁶ בדיוני החוקרים של השנים האחרונות²⁷. הוא כולל את המשפחה, משרתיה, אורחיה ודייריה, הגרים יחד תחת קורת-גג אחת²⁸. המשפחה עצמה יכולה להופיע, על-פי השלבים של מעגל התפתחותה²⁹, באחת משלוש הצורות הבאות: (א) משפחה פשוטה (גרעינית) של

21 על הבחורים הזרים והתמיכה בהם עיין: ברויאר (לעיל, הערה 15), עמ' 52—53. עדויות דומות באופיין על פראנקפורט ראה: ביכר (לעיל, הערה 1), עמ' 563. על מיינץ ראה: J. S. Menczel, *Beiträge zur Geschichte der Juden in Mainz im XV. Jahrhundert*, Berlin 1933, p. 65

22 להלן, בנספח, 22. האם זהה "יעקב היהודי חזן" עם הרי"ם, ר' יעקב מרגלית, רבה של נירנברג בשנים אלה? שאלה זו מקווה אני לבדוק בעתיד. על הרי"ם ראה: צ' ברוכסון, "ר' יעקב מרגלית — חייו וחיבוריו", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת ברייטלין, רמת-גן תשל"ז. חב אני תודה לד"ר מ' ברויאר על שהפנה את תשומת-לבי לחיבור זה.

23 להלן, בנספח, 36, 4, 13 (כלפי סדר הופעתם בגוף המאמר; וכך להלן).

24 שם, 70, 6, 11.

25 שם, 15, 1, 40.

26 R. Mols, *Introduction a la demographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, I-III, Louvain 1954-1956

27 סיכומים לספרות העניפה בתחום זה: Famille et Société, *Annales É.S.C.*, Numéro spécial (Juillet-Octobre 1972); H. U. Wehler (ed.), "Historische Familienforschung und Demographie", *Geschichte und Gesellschaft*, I (1975); P. Laslett & R. Walls (eds.), *Household and Family in Past Time*, Cambridge 1972

28 F. W. Kent, *Household and Lineage in Renai-* לאסלאט וואלס, שם, עמ' 34—35. ראה גם: *ssance Florence*, Princeton 1977, p. 25ff.

29 על מושג זה ראה: J. R. Goody (ed.), *The Development Cycle in Domestic Groups*, Cambridge 1966². על הוויכוח המחודש סביב תפיסה זו ראה: M. Verdon, "The Stem Fa-

זוג נשוי עם ילדים או בלי ילדים; (ב) משפחה "מורחבת" (extended), כלומר משפחה פשוטה בתוספת קרוב בוגר אחד או יותר; (ג) משק-בית משותף לשתי משפחות או יותר בעלות קירבת דם או קשרי נישואין³⁰. להרכבו של משק-הבית והמשפחה יש השלכה לא רק על המבנה הדימוגרפי, אלא גם על רוב תחומי החיים החברתיים, כפי שניזכר להלן.

טבלה 2: משק-הבית של יהודי נירנברג, 1489

משק-בית עם משרתים	משק-בית ללא משרתים	
14	1	משק-בית
61	3	בהם גברים מעל גיל 13
4.3		ממוצע הגברים למשק-בית

הממוצע של 4.3 גברים מעל גיל 13 גבוה באורח משמעותי מן הממצאים של האוכלוסייה הלא-יהודית של נירנברג³¹ או של מקומות אחרים³². לצפיפות מגורים כזו היו השלכות חשובות ביותר על חיי היהודים בעיר. כמו ברוב הערים האחרות בתקופה זו, היתה זו תופעה של קבע. לרשות הקהילה עמדו סך-הכל 17 בתים³³, מהם שימשו 15 למגורים; בית-הכנסת ובית אחר — המכונה במקורות "בית-הריקודים של היהודים" — עמדו ריקים מדיירים. שלטונות העיר סירבו באורח עקיב להתיר שכירת בתים אחרים, שינוי מבנים

mily — Toward a General Theory", *Journal of Interdisciplinary History*, X (Summer 1979), pp. 87-105

30 לאסלאט וואלס (לעיל, הערה 27), עמ' 28—31.

31 בשנת 1497 נמצא ממוצע של 3.25 איש ואשה מעל גיל 15: O. Puchner, "Das Register des Gemeinen Pfennigs (1497) der Reichsstadt Nürnberg als bevölkerungsgeschichtliche Quelle", *Jahrbuch für fränkische Landesforschung*, XXXIV-XXXV (1974-1975), p. 926

32 בשנת 1497 בעיר קיצינגן (פראנקוניה) ממוצע של 3.5 איש ואשה מעל גיל 15. זוהי עיר קטנה עם דפוסים דימוגרפיים כפריים מובהקים: K. Arnold, "Spätmittelalterliche Sozialstruktur, Bürgeropposition und Bauernkrieg in der Stadt Kitzingen", *Jahrbuch für fränkische Landesforschung*, XXXVI (1976), p. 190
 ואשה, כולל ילדים; בוורונה בשנת 1502 — 5.9 איש ואשה, כולל ילדים: D. Herlihy, "Mapping Households in Medieval Italy", *The Catholic Historical Review*, LVIII (1972), p. 6
 בקארפנטראס בשנת 1473 — 5.2 איש ואשה, כולל ילדים: R. Bautier, "Feux, population et structure sociale au milieu du XVe siècle — L'exemple de Carpentras", *Annales É.S.C.*, XIV (1959), pp. 255-268

33 Brunnenbuch 1479, Stadtarchiv Nürnberg, Reichsstädtisches Bauamt, Amtsbuch Bayerisches nr. 8, ff. 64, 71, 71v. הקירת השלטונות על בתי היהודים ערב הגירוש ב-1498: Staatsarchiv Nürnberg, D-Lade, Akt nr. 1837, ff. 20-20v, 24; K. Kohn, *Häuserbuch Nürnberg*, Salzmarktviertel (Ms. Stadtarchiv Nürnberg)

קיימים או בניית בתים חדשים³⁴. אין אנו יודעים היכן מצאו שמונה מבין משרתי-הקהל הנמוכים מחסה. ב-Seelhaus התגוררו ביום המיפקד חמישה גברים בודדים, משפחה אחת ומספר לא-ידוע של נשים וילדים. בתי-המגורים נמצאו כולם בידי ראשי-משפחות, מהם ארבעה משרתי-קהל בעלי מעמד מכובד ועשרה מלווים בריבית. כל שישה-עשר המלווים תושבי-הקבע בנירנברג היו בעלי-בתים או בניהם של בעלי-בתים ושותפים למגורים עם אבותיהם. רק במשק-ביתה של אלמנה אחת לא נמצאו אנשי-שירות כלשהם. תנאי-המגורים מרמזים אפוא לקיטוב בתנאי-החיים בין בעלי הממון לבעלי תפקידים של שירות. כאמור, מצאנו ממוצע גבוה מאוד של גברים מעל גיל 13 — 4.3 נפשות למשק-בית. גם כאן לא משקף הממוצע הסטטיסטי את מלוא המציאות המורכבת. שחזור השתייכותם המשפחתית של נפקדי 1489 מלמד שהגברים היהודים נחלקו באורח לא-שווה על-פני משקי-הבית.

טבלה 3: מספר גברים מעל גיל 13 במשקי-הבית של יהודי נירנברג, 1489

מספר משקי-הבית	גברים מעל גיל 13
7	3—2
5	6—5
3	11—8

יש הבחנה ברורה וחדה בין משקי-הבית של משפחות פשוטות ומשפחות מורכבות. שלושים גברים בשנים-עשר משקי-בית חיו במשפחות פשוטות (גרעיניות). שלושה משקי-בית היו מאוכלסים במשפחות מורכבות של שלושה דורות תחת קורת-גג אחת, ומספר הגברים בהם עומד על 29. הרכבם של שלושת משקי-הבית הללו מעניין במיוחד:

1. משק-ביתו של מאיר יוהאל³⁵: אב, 3 בנים בוגרים, בן מעל גיל 13, נכד מעל גיל 13, מלמד, 2 משרתים, אורח.
2. משק-ביתו של משה משאפהאוזן³⁶: אב, בן בוגר, נכד מעל גיל 13, מלמד, משרת, חתן ומשרת, אורח.
3. משק-ביתו של זאליגמאן זאק³⁷: אב, בן בוגר, 2 חתנים, 5 נכדים מעל גיל 13, מלמד, נער אורח.

Bayerisches Staatsarchiv Nürnberg, Ratsverlässe 36, f. 12; 206, f. 1v; 230, f. 9; 34
327, f. 3

35 להלן, בנספח, 57.

36 שם, 17.

37 שם, 18. למשפחה זו משתייך גם זלמן ז"ק, היחיד מבין יהודי נירנברג בתקופה זו שהשתמרו עליו ידיעות על פעילות הלכתית כלשהי: א' קופפר, "שני מכתבים מחכמי אשכנז במאה הטי"ו", עלי ספר, ד (תשל"ז), עמ' 50 והערה 25.

למשפחות 1 ו-2 השתייכו עוד שני בנים בוגרים, שכבר יצאו את בית-אביהם והתגוררו לחוד.

הקייטוב בקרב הקהילה של נירנברג מקבל קווים חדים עוד יותר בעקבות המימצאים על הרכב המשפחות. מבין 12 ראשי המשפחות הפשוטות התפרנסו רק 4 מעסקי ממון, כל השאר היו משרתי-קהל. מבין 16 המלווים שפעלו בנירנברג באותה עת השתייכו 12 לשלוש המשפחות הגדולות אשר החזיקו כמעט במונופולין על עסקי הממון היהודיים בעיר. לא ייפלא אפוא שלראשי שלוש המשפחות הללו חוג הלקוחות הרחב ביותר ומחזור-הכספים הגדול ביותר³⁸. שלושת האישים כיהנו משנת 1471 ועד 1496, וכנראה עד לגירוש היהודים מנירנברג בשנת 1498, כפרנסי-הקהל³⁹. נוסף על כל זה היו זאליגמאן זאק ומאיר יוהאל אחים חורגים⁴⁰. לפנינו אפוא ריכוז של עוצמה כלכלית וציבורית, שהטביע ללא ספק את חותמו על חייה-הקהילה בתקופה זו.

בניגוד לתברות עירוניות אחרות באותה עת, בהן "נטו משקי-הבית של החוגים העשירים להיות יציבים יותר ונתונים פחות לשינויים במהלך מעגל ההתפתחות"⁴¹, התפרקו שלושת משקי-הבית היהודים הגדולים תוך דור אחד. בשנת 1498, במיפקד בעלי-הבתים היהודים ערב הגירוש מן העיר, מחזיקים רוב בניהם וחתניהם של שלושת הגבירים משקי-בית משלהם⁴². הסיבה להבדלים ביציבות משקי-הבית מתמקדת בטבעו השונה של רכוש העשירים הלא-יהודים והיהודים. מול רכוש שהוא בחלקו הגדול קרקעי, כפרי ועירוני, המעכב את התפרקות משקי-הבית הגדול⁴³, עומד הרכוש היהודי, המרוכז כולו בהון שנוילתו תואמת את תנאי-הקיום הלא-יציבים של היהודים. הנקודה המכרעת מבחינתנו אינה רק הימצאותם של משקי-בית גדולים. משמעות מקבילה יש לעובדה שרק בניהם וחתניהם של המשפחות הגדולות הצליחו לשים ידם על בתי-מגורים יהודיים ולהקים משקי-בית משלהם. עובדה זו היא פועל יוצא ואפיון נוסף של ריכוז העוצמה הכלכלית-הציבורית בידי שלוש המשפחות המובילות. לתופעה זו עוד משמעויות. הצמיחה הדימוגרא-

38 ראה לעיל, הערה 12.

1471: Bayerisches Staatsarchiv Nürnberg, Ratsverlass 25, f. 2'. 1496: Stadtarchiv Nürnberg, Lib. Cons. J, f. 154

Stadtarchiv Nürnberg, Lib. Cons. G, f. 117; Bayer. Staatsarchiv Nürnberg, D-Akt nr. 1837, f. 20v. Sch. Ettlinger, Ele Toldot (Kehilat Frankfurt), Central Archives for the History of the Jewish People, Ms. Inv. 1641, letters M, Z

41 הרליהי (לעיל, הערה 32), עמ' 15, ובהרחבה: J. Heers, *Le clan familial au moyen age*, Paris 1974

42 ב-31 באוקטובר 1498 מצווה מועצת-העיר לכנס את 16 ה-Hausgenossen כדי להשמיע להם את צו הגירוש: Bayer. Staatsarchiv Nürnberg, Ratsverlass 363, f. 15v. שמותיהם של ה-16: D-Akt nr. 1837, f. 24

43 ראה על כך: הארס (לעיל, הערה 41), עמ' 219 ואילך; ולאחרונה: J. Goody, J. Thirsk et al. (eds.), *Family and Inheritance — Rural Society in Western Europe 1200-1800*, Cambridge 1976

פית של קהילת נירנברג לא התפתחה במסלול טבעי ולא-מופרע של גידול פנימי והגירה. כיווניה וממדיה של התפתחות זו נקבעו באורח בלעדי כמעט על-ידי שלטונות העיר, באמצעות ההסכמה או הסיורב להעניק את זכות האזרחות⁴⁴. כזכור, היתה קבלת האזרחות תנאי להקמת משק-בית עצמאי — גם ביחס לבני האזרחים היהודים של נירנברג. בין השנים 1468–1498 התקבלו 25 יהודים כאזרחי-העיר. מהם השתייכו 16 לשלוש המשפחות הגדולות⁴⁵. גם האידיאל הדתי-התרבותי של נישואים מוקדמים, המאפיין את מנהגי המשפחה של התקופה⁴⁶ והכרוך בהחזקת הזוג הצעיר במשק-הבית של ההורים, בא על מימוש רק בקרב שלוש המשפחות הגדולות של קהילת נירנברג. רק הן יכלו לשאת בעול הכספי ולזכות באישור השלטונות⁴⁷, דבר שאפשר את קיום הנישואין המוקדמים. בשל המאמצים העקביים של השלטונות למנוע גידול מספרם של היהודים, אין מנוס מן המסקנה ששגשוגן של משפחות הגבירים גרר אחריו, גם בתחום הדימוגראפי, את דלדולן של שאר המשפחות.

הריכוז הדימוגראפי בקרב המשפחות התקיפות, הן במשקי-בית גדולים והן בעצם הימצאותם של בני-משפחה רבים בעיר, מאפיין אפוא את קהילת נירנברג לקראת סוף המאה הט"ו. מסביב למוקדים המעטים יש שוליים רחבים למדי של משפחות קטנות, חלשות יחסית מבחינה כלכלית, המתפרנסות בחלקן ממתן שירותים דתיים ואחרים. נראה שהתהליך ההדרגתי של התמעטות מספר חברי הקהילה, מ-49 אזרחים מלאים בעלי מעמד רשמי של מלווים בריבית בתחילת המאה הט"ו⁴⁸, שימש רקע להיווצרות מצב חברתי-דימוגראפי זה.

האם מצב דומה היה גם בקהילות אחרות בתקופה זו? בהיעדר מחקרים סוציו-דימוגרא-פיים מפורטים אין לדעת זאת. אחד מתנאי הרקע, הגבלת ההתיישבות היהודית, היה קיים כמעט בכל עיר בגרמניה. כך נראה שברגנסבורג שררו בשנת 1519, שנת גירוש הקהילה, תנאים דומים של ריכוז משפחתי⁴⁹. הגורמים והלחצים להיווצרות תנאים דימוגראפיים

44 ההחלטות בסוגיה זו רשומות ב־Ratsverlässe ופרטיהן מופיעים בספרי המסים של היהודים. אלה נדפסו אצל: שטרן (לעיל, הערה 7), עמ' 1–92 (שנים 1321–1498).

45 שטרן, שם, עמ' 76, 85–92.

46 כ"ץ (לעיל, הערה 2), עמ' 166 ואילך.

47 לדוגמה: "Johel Mair dem Juden ist bei den eltern herren vergunnt... das er umb gots willen als er maynet Hirsch Juden und Leo sein weib hie... halten mug" — שטרן (לעיל, הערה 7), עמ' 88. ליאו והירש הינם לאה, ביתו של יוהאל מאיר, ובעלה מאיר פירשטליין.

48 שטרן, שם, עמ' 51–54. למספר זה יש להוסיף את כל הסקטורים האחרים שנימנו למעלה.

49 זאת התרשמותי מרשימה המפרטת את המשכונות המצויים באותה עת בידי היהודים, תוך ציון שמותיהם ומקומות-מגוריהם של היהודים: Hauptstaatsarchiv München, Reichsstadt Regens- burg, Lit. 410a; הודפס על-ידי: R. Straus (ed.), *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Juden in Regensburg 1453-1738*, München 1960, pp. 380-384.

דומים אינם זהים בהכרח ממקום למקום. בפראנקפורט נהגו שלטונות העיר במאה הט"ו לגבות את מסי היהודים על-פי הסך הכולל של ההון העסקי שבידי כל משפחה ומשפחה. כדי לזכות במסוי נמוך יותר "היה ליהודים עניין רב להישאר במסגרת של משפחות פאטריארכליות גדולות"⁵⁰. ואכן נמצא בפראנקפורט בקרב היהודים ממוצע גבוה מאוד של 7.3 (בשנת 1431) ו-7.2 (בשנת 1473) נפשות למשק-בית⁵¹. מספרים אלה דומים בגודלם לממוצע של נירנברג. טרם נחקר כיצד הממוצע של פראנקפורט נחלק על-פני משפחות היהודים, אם כי המקורות לשחזור המשפחות מצויים בשפע יחסי⁵².

לסיכום, אפשר לקבוע שקהילת נירנברג בשנת 1489 היתה מאופיינת באחוז גבוה של בעלי-אמצעים, אנשי-שירות ומשרתי-הקהל לסוגיהם. החלוקה המקצועית משתקפת בביורר בהרכב משקי-הבית. יש קורלאציה גבוהה בין עושר, עוצמה ציבורית ומשק-בית גדול ומורכב. הנורמות של המסורת היהודית משתלבות ביצירת המבנה החברתי-הדימוגרפי. מדיניות השלטון הלא-יהודי חיזקה את התופעה הבסיסית והעניקה לה קווים חדים. גורמי הרקע להיווצרות תנאים אלה מקורם אפוא במבנה הפנימי של הקהילה היהודית, בייחודה התרבותי-הדתית ובמצבה כקהילת מיעוט בעלת עיסוק כלכלי מיוחד. הלחץ החיצוני, הגורם גם לדלדולה המספרית של הקהילה, פועל כמאיץ רב עוצמה לתהליכים הפנימיים. שאלה הצריכה עדיין עיון מעמיק יותר היא זו: האם הקיטוב בקרב חברי הקהילה, הגורר אחריו בהכרח החלשת הסולידריות הפנימית — ובמקרים קיצוניים אף התפוררותה — הקל במידה זו או אחרת על שלטונות העיר להוציא בשנת 1498 את החלטת הגירוש לפועל⁵³? האם נמצאו דפוסים חברתיים אופייניים לכלל קהילות גרמניה של המאה הט"ו? ומה היתה זיקתם לגל-הגירוש אשר הכחיד במידה רבה את הקיום היהודי הימני-בינימי בגרמניה? לתשובה על שאלה זו, כך נראה לי, יש עניין מעבר לתחומה של ההיסטוריה החברתית-הדימוגרפית.

50 ביכר (לעיל, הערה 1), עמ' 544.

51 שם, עמ' 564.

52 ראה: רקובר (לעיל, הערה 4), עמ' 77—79; אטלינגר (לעיל, הערה 40).

53 עבודה על פרשת הגירוש של 1498/99 נמצאת בהכנה.

נספח

רשימת היהודים שנמצאו ב-14 במארכ 1489 בבית-הכנסת של גירנברג

Bayerisches Staatsarchiv Nürnberg, Rep. 19a, D-Akt, nr. 1837, ff. 11-12v.

Dise Juden, sind auff hewt Sambstag vor Reminisc<ere> In Irer Schul erfunden
und beschriben

frage 4 p<ost> Invoc<avit> 1489

h<err> Ga<briel> Nutzen

Suma LXXV[I] Juden.

- [1] Davit der Juden Koch
- [2] Selickman Im Selhawß
- [3] Jacob Kalbskopf Sun Burger
- [4] Kaufman Jud Meßner auf Judenkirchhof
- [5] Mair Mostels sün
- [6] Efferla Jüd ist nit Burger und lauft in potschaft und sein frau wescht
und wacht
- [7] Foifelmair schulklopfer sun
- [8] Natan ein gast bei mostel und ist von werthe<ym> und zert sein
pfennig
- [9] Wolflein des Salmons knecht
- [10] Schmol des Mostel lerneister
- [11] Mosse des davits sun und wart der pferd
- [12] Israhel des Mostels enicklein
- [13] Johel der pessen sun ist der sech<er>
- [14] Simon ein armer Ist Im Spital und kain Burger und ist von der
Newenstat

- [15] Jacob der Juden peck nit purger
- [16] Mosse pewleins knecht
- [17] Mostel
- [18] Selickman Sack
- [19] Schlamo selickmans aiden Burger
- [20] Mosse Mair Johels sun Burger
- [21] Salmo<n> des alten Mairs knecht
- [22] Jacob Jud der vorsinger
- [23] Salmon des Selickmans sack sün ein gast
- [24-25] Jacob Selickman Sacks encklein und sein lerneister
- [26] Schmuel Selickmans enicklein ein Junge
- [27] Schmuel pesleins aide Burger
- [28] Mair des Schmuels (knecht) Lermaister
- [29] Leb Jüd Selickmans enicklein von der waide<n> ein gast
- [30] Jsack Jud des mostells sun Lermaister
- [31] Liepman des mostels knecht
- [32] Mair des abrahams aide<n> ein gast und ist bei des abrahams frau
- [33] Gossel ein Junge bei Mosse von Lauf und lernt hie
- [34] Davit des Jungen Mairs knecht
- [35] Mardoche<us> bei Mosse von Lauf ein knab und lernt
- [36] Jacob Schulklopper
- [37] Mosse Schulklopfers sün
- [38] perman des Abrahams sun ein Junge
- [39] Gitzack ein knab bei Salmo und ist vo<n> Rein
- [40] Abraham der Juden part scherer
- [41] Jacob des Salmons Lermaister
- [42] Samuel ein knab im Selhauß
- [43] Schmuel von Rengspurg des alten mairs Lermaister
- [44] Mosse von Rottenburg des Johels der pessen sün Lermaister
- [45] Mosse ein knab bei schlamo
- [46] Mendlein des Levi knecht
- [47] Eslein ein knab des puchpinters sun
- [48] Isack ein knab des Mostels sun
- [49] Feifas ein knab Selickmans eniglein

- [50] Jacob des Mosse von Lauf lernaister
- [51] Mendel von dalmassing I gast hat traid her ein geführt, bei perlein
- [52] Heyman bei Johel ein knab und lernt
- [53] Mosse ein knab vorsingers sun
- [54] Isack des mairs sun ist bei seinem vater
- [55] Schmoel Schulklopfers Lernaister
- [56] Salmo ein knab Selickmans eniglein
- [57] Mair Johel
- [58] hirschlein ein knab Mairs sun
- [59] Mair im Selhauß
- [60] Mosse von Lauf
- [61] Gümpel Eberleins sun
- [62] Josep Schmoels knecht
- [63] Salmo<n> Jud
- [64] Abraham Mosse aiden knecht
- [65] Selickman Mardocheus (knecht) sun
- [66] Leo ein knab von stein am see ist <im> Selhauß
- [67] Mair, des Mardocheus (knecht) Lernaister
- [68] Israhel ein bürger ist des Mostels aiden
- [69] Mair selickmans aiden ist auß hessen ist ein gast
- [70] Koplein Wassertrager
- [71] parath [parach?] ein knab des vorsingers kn[echt? kind?]
- [72] Jacob von Pristat ein gast bei Schmucl
- [73] Schmoel Jud
- [74] Anse ein gast Im seelhauß ist er
- [75] Mardocheus
- [76] Johel Jud